

ЦЪРКОВНИ СГРАДИ ОТ XIII-XIV ВЕК ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Виолета ДИМОВА (София)

Архитектурата и живописата на църквите „Св. Димитър“ и „Св. 40 мъченици“, които се свързват с важни исторически събития, и до днес предизвикват голям интерес и дискусии. Тези две църковни сгради се нареждат между паметниците, които имат важно значение за решаване кардинални проблеми в развитието на българското църковно строителство през Второто българско царство. В съвременните изследвания на българската църковна архитектура датировките на „Св. Димитър“ и „Св. 40 мъченици“ са неубедителни, защото не са подкрепени с необходимите доказателствени факти. Това се отнася до редица паметници в страната (Търново, Несебър и др.), което пречи да се обяснят реално закономерностите на историческото развитие на архитектурата и да се разграничат основните му фази. Данните от новите археологически проучвания дават възможност за по-обстойно изследване на тяхната специфика и да се направят по-обобщени изводи за характерните им архитектурно-стилови особености и от тук за цялостния им образ и датиране.

Главната причина за неправилната датировка на този вид паметници се корени в това, че при тяхното проучване не е взет под внимание един от най-сигурните критерии — строителните методи и техники, чиито промени са най-осезателни в църковната архитектура. През XIII и XIV в. при строителството на църквите и някои други представителни сгради се прилага изключително смесената зидария от камък и тухли. Тя е една стара и разпространена практика по българските земи, изпълнявана в различни структури. Смесената зидария, приета като мода от византийската архитектура, е реализирана у нас в 4 разновидности структури от конкретни строителни методи и техники, прилагани по установени принципи. Структурите се разграничават една от друга по изпълнението на тухлените пояси, редуващи се ритмично с каменни. Етапите в развитието на смесената зидария довеждат до постепенно намаляване на конструктивната роля на тухлените пояси, които получават чисто декоративен смисъл. Основание за установяването на тухлените редове като декоративен елемент е

прогресиращата остра нужда от икономия на по-скъпия тухлен материал и труд, наложени от задълбочаващата се с времето социално-икономическа криза в България през този период. Съзнателно се въвежда по-голям обем каменен материал и широката употреба на дървени греди (сантрачи), вграждани на интервали по цялата височина на стените за стабилизация на сградата. Промените в характера на градежа не са произволни или случайни явления. Всеки един от строителните методи и техники е прилаган в определено време повсеместно по нашите земи, затова представлява сигурен критерий при датирането на даден период. Веднага трябва да отбележим, че съществува становище, което напълно пренебрегва и отрича значението на строителната техника, която наред със стиловите белези, валидни за всяко изкуство, е основен критерий за датировка. Изследователите на тези паметници в нашата наука определят времето на тяхното изграждане по плановото решение, украсата и някои незначителни архитектурни детайли, като например дълбочината на декоративните ниши, която не е еднаква дори в един отделен паметник.

При публикуването на този род паметници, по изключение, се описва приложеният строителен метод. Но откритият голям брой църковни сгради, пръснати в страната, позволява да се проследят закономерностите в развитието на строителните методи, прилагани в църковното строителство през XIII—XIV в.

Ще се спрем първо на църквата „Св. Димитър“, въпреки че тя е по-късна по време от църквата „Св. 40 мъченици“. В нашата научна литература е утвърдено и категорично наложено становището, че църквата „Св. Димитър“ е най-ранният паметник, поставил историческото начало на българската архитектура през Второто българско царство. Строителството и освещаването на тази църква се свързва с едно от най-важните събития на българската история — обявяването на въстанието през 1185 година срещу византийското владичество и възстановяването на българската държава. За построяването на църквата през 1185 г. български изследователи се позовават на народното предание и съобщението на византийските хронисти — Никита Хониат, Теодор Скутариот и Г. Акоминат¹. Н. Хониат, описвайки началото на бунта съобщава за строеж на „молитвен дом“, посветен на великомъченик Димитър, но без да е споменато мястото, където той е бил направен. Въз основа само на тези сведения едва ли може да се идентифицират руините на църквата „Св. Димитър“ с въпросния молитвен дом, както смятат почти всички нейни проучватели. Против това становище пръв застава Ф. Каниц, който датира църквата „Св. Димитър“ в края на XIV в.² Известният български архитект А. Торньов я отнася към XIII в.³, която датировка приема и Йордан Андреев⁴. Г. Веленис, гръцки археолог, се въздържа да изкаже мнение по отношение датировката на църквата, очаквайки публикуването на резултатите от последните археологически разкопки⁵. Съмнение по отношение ранната да-

тировка на църквата изразява и италианският археолог Джейн Иени⁶.

Повод за преразглеждане на вече утвърдената теза, че църквата „Св. Димитър“ е построена в края на XII в. ни дават основание отличителните черти на нейната архитектура — строителен метод, стилови белези и плано-пространствено решение. Чрез системни археологически разкопки църквата е проучена от Я. Николова и М. Робев⁷. Резултатите са публикувани в няколко статии през 1985 г. За доказателство на ранната датировка на църквата авторите посочват редица неубедителни и преднамерени аргументи за обяснение на реални факти. Най-задълбоченото и всеобхватното изследване на църквата „Св. Димитър“ принадлежи на Т. Теофилов⁸. Той приема датата 1185 г. за нейното построяване, поради което изказва становища по ред въпроси, които не поставят паметника в неговата реална среда. Анализирайки фактологическия материал, ще изразим мнение по нерешени и погрешно тълкувани проблеми, въвеждащи в заблуждение проучвателите на тази църква.

Църквата „Св. Димитър“ е издължена правоъгълна сграда, която на изток завършва с широка петостенна апсида, а от запад с притвор. Типологически тя се отнася към еднокорабните куполни сгради. В края на първата половина на XIII в. кръстокуполната сграда отстъпва своето място на еднокорабната църква. Храмът с този план се налага в българската средновековна архитектура. Той се строи близо век и половина поради по-лесно осъществимата си конструктивна система и отговаряща на съвременните изисквания на обществено-културния живот. По план църквата „Св. Димитър“ принадлежи към най-съвършената и изискана разновидност на еднокорабната куполна църква, възпроизвеждаща по-опростената му форма. Общият белег, обединяващ всички сгради с тази схема, е вместиането на западните подкуполни подпори в ъглите на наоса. Спорният въпрос за нейния план и типологическа принадлежност, определена като еднокорабна сграда с полуцилиндричен свод, усилен с арковиден пояс или като еднокорабна куполна църква, се разреши с откриването на пиластри, изградени в северозападния и югозападния ъгъл на квадратния наос през време на разкопките през 1971 г.⁹ С основание Т. Теофилов приема и интерпретира промените в плана на църквата, известен преди откриването на пиластрите, като резултат на извършено сериозно преустройство¹⁰. Западните пиластри са твърде масивни; от естетическа гледна точка, за олекотяване на обема им, в тях са изградени по една полукръгла засводена ниша, както в църквата „Св. Архангели“ в Несебър и църквите № № 2 и 10 в Червен. Източните подпори се издават по-слабо към наоса и очертават подкуполно пространство с трапецовидна форма. Корекцията на тяхната дължина за изравняване със западните е осъществена чрез конзолно изнасяне на подкуполната арка, която те поддържа¹¹. Малките разлики в размерите на подкуполните подпори, приети като белег на ускорено строителство на църквата е естествено явление, което се

среща и в други паметници¹². Пиластрите поддържат арки от север и юг и полуцилиндрични сводове от запад и изток, които чрез пандантиви носят подкуполния барабан. Куполът по форма е многостранен, украсен с полуколонки по ъглите, от които са намерени елементи¹³. Няма следи от олтарната преграда. Диакониконът на олтара е представен с полуцилиндрична ниша, а протезисът с плоскодънна, разположени на 1,80 м от пода на източната стена. Различната форма на тези ниши неправилно се приема за проявено небрежно изпълнение, предизвикано от бързото изграждане на църквата¹⁴. Още една ниша е оформена в северната стена. От олтарната маса е запазена подпорната колонка. В наоса се влиза през два входа — от запад през притвора и директно от юг.

Над правоъгълния притвор може би се е издигала кула-звънарна, въпреки че в плана няма данни за нея. Допустима е конструкция, осъществена в горната част на притвора чрез конзоли, върху които стъпват пояси, носещи тежестта на кулата¹⁵.

Стените на църквата са градени със смесена зидария. Над висок цокъл (1,20 — 1,30 м) от ломени камъни, с приблизително правилна правоъгълна форма, лицевата зидария отвън е в три реда каменни пояси, ритмично сменяващи се с пояси от три реда тухли. Тухлените редове са от по една тухла, без да преминават през цялата дебелина на стената. Те са имали само декоративна функция. Имплектонът и вътрешната лицева зидария са от ломени камъни. Употребен е бял хоросан, примесен с баластра. За да се получи по-добър естетически ефект на недостатъчно изисканата лицева зидария от вън фугите са грижливо замазани в добре оформени ивици. За изравняване на разстоянието между тухлените редове в хоросана са очертани с прави линии ивици, боядисани с червена боя.

Обяснението на проучвателите за изграждането на апсидата е несъстоятелно. Според тях южната ѝ половина получава в процеса на строежа деформация, следствие на нестабилността на терена, което обстоятелство не е взето под внимание при бързото строителство на църквата. Пропадането на почвата и пропукването на зида, според авторите наложило укрепването на мястото с блокаж от ломени камъни и хоросан, дебел 0,70 м, излят под засегнатата част на апсидата. Над блокажа тя е преизградена и свързана конструктивно с останалата половина на апсидата¹⁶. Едва ли майсторът при започване на строителството не се е съобразил със спецификата на терена. Стабилизирането на терена с подложка под основите на апсидата, която е най-тежката част на сградата е задължително правило, когато той не е устойчив. Примери могат да се посочат на много места.

За укрепване на зидовете са вградени напречни и надлъжни дървени греди (скарри), като последните са поставени наравно с лицевата зидария. Легла от тях са останали отвътре на апсидата и в източните части на надлъжните стени, които при възстановяването на църквата са запълне-

ни със зидария. Външни греди са поставени от външната страна в основите на слепите ниши на апсидата. Влагането на надлъжни външни греди в зидарията е характерно за строителната техника, прилагана през втората половина на XIV в., което също не е причина „за срочно изпълнение на църквата“¹⁷. Строителният метод, приложен при градежа на църквата „Св. Димитър“ не може да се яви при нея като напълно изолирано явление, тъй като не се среща в църковни сгради, построени по-рано или непосредствено след приетата ранна датировка за нея.

Запазената в по-добро състояние източна фасада е свидетелство за основния украсен елемент, участващ в пластичната декорация на църквата. Фасадната украса е композирана в две аркатури. Надлъжните стени са разчленени с по 6 едностъпални псевдоконструктивни аркирани ниши, различно дълбоки (12—15 см). Западната фасада е декорирана с три ниши, като в средната е отворът на вратата. Стените на петостенната апсида, оживена с един прозорец в средата, са украсени със същите слепи ниши, оформени над по-висок цокъл в полукръгла форма, издаващ се на 0,13 м пред тях. По една аркирана ниша е направена в източната стена, встрани от апсидата, за да не се прекъсне ритъмът на аркатурата. Извивките на слепите аркирани ниши по южната, северната и западната фасада са изпълнени от радиално поставена тройка тухли, редуващи се с по един каменен трапецовиден блок. Те са само от тухли с широки фуги между тях на нишите по апсидата¹⁸. Архиволтите на слепите аркирани ниши по надлъжните и западната фасада са подчертани с цветна ивица от декоративна керамика, съставена от един ред четирилистни розетки в естествен керемидено червен цвят и под тях втори от глазирани панички със зелен тон. Встрани ивицата е ограничена с тухлени линии. Ивица в един ред зелени панички, наредени между тухлени редове, увенчава слепите ниши на апсидата и източната фасада. Тимпаните на аркираните ниши са били измазани. Върху прясно наложената мазилка са очертани геометрични мотиви, разнообразни за всеки един от тях, цокрити с разноцветни бои. Части от тази мазилка са открити почти при всяка ниша, което дава добра възможност за възстановяването на украсата¹⁹. Тези орнаменти са сходни с украсата на църквите, изпълнени предимно с камък и тухла. Осъществяване на украсата по този начин е в резултат на липса на средства. Следователно не може да се приеме за причина, че майсторът е разполагал с по-бедни изразни средства²⁰, нито че е бил ограничаван от времето за изграждането на църквата²¹ или за утвърден от практиката похват, определящ по-нататък измерението на Търновската школа²². Цялостната украса на църквата е изпълнена при нейния градеж, което противоречи на становището, че с изключение на декоративната керамика „всички други елементи на фасадната живописна украса не са свързани със строежа на църквата“²³. Затворените триъгълни полета между извивките на слепите аркирани ниши са запълнени с тухлена зидария, пресечена на две места с

горизонтални единични редове от глазирани панички, с което се обогатява ефекта на този декоративен пояс.

От втората аркатура над високите ниши не са останали следи. От нея са намерени конзоли с полуцилиндричен торос. Над тази аркатура фасадите са завършвали с корниз „вълчи зъб“²⁴.

Стените на църквата отвътре са измазани с хоросанова мазилка и живописани. Разграничават се два слоя, които съответстват на две изписвания, осъществени в различно време. Те съществено се разграничават по стилови особености. По-ранната живопис се отличава и по старобългарските си текстове, които във втората живопис са на гръцки език. Стенописите от първия слой са запазени фрагментарно само в олтарната ниша — образи на Григорий Богослов и Кирил Александрийски и на ангели от сцените „Снемането на Христос от кръста“ и „Божествената литургия“, които се датират в края на XII в.²⁵ Стилът, техниката на изпълнение и колоритната гама не отговарят на приетата ранна датировка, а са характерни за края на XIV в.

Днес разполагаме с добре датирани паметници, които са напълно сродни по градежни и стилови белези с църквата „Св. Димитър“. Най-красноречив образец е църква № 10 в Червен, построена в последното десетилетие на XIV в.²⁶ Тя има аналогичен план с търновската църква, но възпроизведен в по-малък обем. Могат да се посочат и други примери. Това изяснява защо църквата „Св. Димитър“ не може да предхожда специфичния характер на представителната българска архитектура от XIII–XIV в. Затова тя не се явява ранен етап на развитие на тази разновидност църковна сграда, поради което не може да бъде доразвита и усъвършенствана в двете църкви със сложна композиция — „Св. Архангели“ в Несебър и църква № 2 в Червен, с които има близки белези, както смята Н. Ч. Дечевска²⁷. През XVII в. църквата „Св. Димитър“ е ремонтирана и отново изписана²⁸.

Сериозни проблеми поставя датировката и типологията на църквата „Св. 40 мъченици“. Тя е изградена и осветена, според данните от прочутия надпис върху една от колоните в наоса в чест на победата на Иван Асен II над Солунския император Тодор Комнин през 1230 г.²⁹

Първите археологически изследвания, извършени през 1906 и 1914 година отразяват до известна степен нейната архитектура³⁰. Едва след археологическите разкопки, проведени през 1970–1974 г., е направено по-обстойно изследване на плановото и конструктивното решение на сградата и етапите на изграждане на цялостния днешен корпус³¹. Фактологическият материал се обогати с нови конкретни доказателства от последните проучвания, които все още продължават. В момента се отстраняват останките от по-късната зидария на джамията „Кавак баба теке“, издигнатата над почти обезличените руини на църквата, което ще позволи да се доизясни нейната схема.

Нашият замисъл в тази статия е да анализираме натрупаните всеобхватни данни от изчерпателните проучвания на съхранените части на църквата „Св. 40 мъченици“ и да предложим свое становище за нейната схема, конструкция, градежни особености и настъпилите промени по време на съществуването ѝ.

Всяко едно от изследванията на църквата съдържа съществени и ценни факти, които се допълват взаимно, въпреки че между тях съществуват и сериозни противоречия по някои основни въпроси. Най-съществен и неразрешен остава проблемът за типологическата принадлежност на църквата. Съществуват две коренно противоречиви мнения. Според едното от тях църквата е базилика, а второто становище застъпва тезата, че тя е кръстокуполна сграда. Различия има и за хронологията на установените периоди за изграждането ѝ. В публикуваните планове няма единство и по отношение представянето на източната част на църквата.

Въпреки че при изучаването на църквата „Св. 40 мъченици“ се достига до по-конкретни виждания по съществени въпроси, общата картина остава все още недостатъчно ясна. Архитектурният ѝ анализ изключва възможността тя да е решена като скъсена трикорабна базилика с повдигнат среден кораб, приет от повечето изследователи. Строително-конструктивните особености и това, което е останало от вида на сградата, я определят като по-друг вид. Схемата на църквата дава достатъчно основание тя да се приеме за кръстокуполна сграда, която теза застъпват А. Торньов и Н. Мавродинов³². Тя се отнася към „сложния“ вариант на този тип църковни сгради, които повсеместно се строят в България през първата половина на XIII в. В днешния си образ църквата е триапсидна сграда, с допълнително пристроени към основния ѝ корпус, притвор и екзонартекс и галерии от север и юг. Разграничават се няколко строителни периода, извършени в различно време, документирани по вида на зидарията. Църквата „Св. 40 мъченици“ претърпява сериозно разрушение. Тя била възстановена върху старите основи, като се запазва първоначалната ѝ схема. Определен интерес представлява архитектурната концепция на наосното пространство. Автентично се запазва разположението на трите двойки колони. Те стъпват върху стилобати, които започват на 0,98 м от западната стена на наоса и се свързват с основите на апсидите. Стилобатите са прекъснати при полагане на основите на иконостас през 1879 г. На местата под колоните са изградени къси зидове към стилобатите, които не достигат до надлъжните стени, нито пък се свързват между двата зида. По всяка вероятност те са имали значение на контрафорси. Това устройство на стилобатите е наложено от теренните условия и от необичайно големия брой на подпорите в конструкцията на църквата. В терена, в който са положени стилобатите е намерена монета на Исак Ангел (1185—1195). Под петте колони са вградени мраморни пирамидални поставки. Античен жертвеник е сложен между постаментата и колоната с надписа за

победата на Иван Асен II при Клокотница за изравняването ѝ с височината на срещуположната, удължена също с жертвеник, вграден в стилобата. По този начин те получават височината на останалите. Удължаването на колоните не е съобразено с повдигнатия таван на турската джамия³³. Резултатите от разкопките изясниха, че колоните запазват своето първоначално място и са свалени само капителите им. Втората и третата двойка колони очертават близко до квадрат пространство, което е в основата на спора за вида на църквата. Тук ние виждаме реализацията на купола, поддържан от пандативи. Разликата между ширината и дължината на подкуполното пространство по всяка вероятност е преодоляна чрез конзолно изнасяне на полуцилиндричните сводове. Този похват, приложен и в църквата „Св. Димитър“, е практикуван в църковното строителство през тази епоха. Има не един случай, когато се допускат известни отклонения при пропорционирането на отделните части на плана, тъй като изискванията към инженерните познания на строителите се оказват не толкова на висота. Това решава въпроса за типологическата принадлежност на църквата „Св. 40 мъченици“, разглеждана, както вече казахме, и като скъсен базилика. Чрез първата двойка колони западното кръстно рамо на църквата е издължено и достига до стената, удължавайки наосното пространство. Две арки свързват тези колони със западната стена, стъпили на пиластрите, вградени в нея. Затворените квадратни пространства от двете страни на полуцилиндричното сводово покритие на рамото са засводени със слепи куполчета, както и междурамията на пространствения кръст. Допустимо е и полуцилиндрични сводове за крайните кораби. Логиката в предложението за проекцията на западното рамо се потвърждава от аналогичен пример-църква № 4 в Червен, в която първата двойка подпори е предвидена от същото съображение³⁴. Олтарът на „Св. 40 мъченици“ е триделен със самостоятелно обособени помещения, завършващи на изток с по една апсида. Те са свързани помежду си с входи в разделителните стени, запазени в основи. Тук са намерени останки от подложка на мраморна подова настилка.

Стените на църквата при възстановяването ѝ са градени от камени пояси редуващи се с тухлени. Тухлените редове са поставени отвън и отвътре само в лицевата част. Пълнежът между двете лица е от по-дребни камъни. В зидарията са положени дървени греди. Легла на два скрити надлъжни сантрачи има запазени във всички стени. Според този строителен метод и стилови белези възобновяването на църквата „Св. 40 мъченици“ е осъществено през втората половина на XIII в. Проявена е небрежност при изпълнението на зидарията, което се наблюдава в много паметници, особено в цокъла на стените, така че тук нямаме белег за архаизъм или упадък на архитектурата. Въз основа на този факт и разграничавайки два вида по състав хоросанов разтвор в градежа на южната стена,

Т. Теофилов приема, че откритите останки са на по-стар храм, изграден след втората половина на X до края на XI в.³⁵

Оскъдни са данните за външния облик на църквата. Фасадите са били украсени с аркатура от псевдоконструктивни ниши, от които има следи на три по южната стена, дълбоки 0,14 — 0,15 м. Основите им са на различна височина, следвайки наклона на терена. Разстоянието между тях предполага още ниши. Западната фасада, в която е един от отворите на входовете е декорирана с обичайния триарков мотив. Запазена е нишата, северно от входа. Освен този вход църквата има и страничен на южната стена във втората аркирана ниша от изток, впоследствие зазидан. Над запазения полукръгъл цокъл на апсидите, въпреки че липсват данни, положително във височина те са многостенни, както при всички по-добре запазени църкви от XIII—XIV в. При разкопките откъм северната фасада е разкрита ивица, покрита с мраморни плочи, от които са запазени две. Посоката ѝ съвпада с интерколумното разстояние между двете крайни колони отвътре на църквата. Встрани на ивицата, под тухления под на галерията са открити останки на два по-стари стълба, градени предимно от тухли и розов хоросан. От това следва, че мраморната ивица е направена на мястото на по-ранно предверие пред страничен вход на църквата, от който няма следи в северния зид. Този факт, който показва преустройство на църквата, както и откритата тук анонимна солунска монета от средата на XIII в.³⁶, потвърждават нашата констатация за времето, когато е извършено възстановяването на църквата и същевременно определят построяването на портика след тази дата. По същия метод и техника са градени и зидовете на притвора, което е доказателство, че неговото строителство е осъществено през този период. Фугата между централния корпус на църквата и притвора е предвидена със строително-технически съображения, предвид наклона и нестабилността на наносния терен. По същата причина основите на църквата се намират на различна дълбочина. За по-късното пристрояване на притвора към църквата сочи и запазената сляпа ниша на западната фасада на църквата, вляво от входа. Декоративната ниша на южната фасада на притвора, съобразена с общото членение на стените на църквата, успешно обединява двете части в едно цяло. Предположението на Вълчо Вълчев е, че изграждането на наоса и притвора е станало в близко време, поради което те могат да се приемат като първи строителен период, завършил не по-късно от последните години на Иван Асен II (1218—1241)³⁷. Авторът няма предвид разрушаване и възстановяване на църквата.

Следващият строителен период се свързва с изграждането на екзонартекс към притвора за разширяване на църквата. Голям интерес представлява сложното композиционно решение на екзонартекса. Той е най-добре запазен в сравнение с останалите части на църквата, въпреки че е пострадал от земетресението в 1913 година. Той е издължена постройка,

с отклонение от надлъжната ос на централния корпус. Екзонартексът има своеобразен план с очертане на трапец, затварящ обширно пространство. Композиционно той е съставен от две части. Първата част, значително по-голяма, представлява висока зала, пряко свързана с притвора на църквата, а втората, много по-малка, е разположена в западния край на постройката. Критичният български майстор е съумял сполучливо да свърже църквата и екзонартекса в едно цяло. В по-добро състояние са северната и западната стена, а южната е много разрушена. Екзонартексът получава днешния си вътрешен вид след преустройство. Отвътре към стените са изградени зидове с пиластри, по всяка вероятност за укрепването им. Зидовете са дебели около 0,40 м и са градени само от камък³⁸. Пиластрите стъпват върху нисък цокъл и носят островърхи арковидни пояси, подобни на арката на западната фасада. Д-р В. Берон нарича тези пояси „готически“³⁹, докато Н. Мавродинов, датирайки постройката от първата половина на XIII в. е склонен да ги свърже със старите местни традиции на тракийските кошеровидни арки, сводове и куполи, а не с влияние от готическата архитектура, която се създава по това време⁴⁰. Запазена е островърхата арка от запад. Тя е градена от пояси бигор и от три реда тухли с еднаква ширина. При преустройството северният вход на постройката е стеснен, а нивото на прага му е повишено. Южният му вход е изоставен.

Горният етаж на втората част на екзонартекса представлява тясна галерия, към която извежда солидна стълба от юг. Съществуват различни предположения за оформянето на тази част. Някои изследователи допускат две кули, разположени в двата му края⁴¹, други една в ос на постройката⁴² и трети са против изграждането на кули. Тази постройка има и интересен външен облик. Фасадите отвън са в смесена зидария от каменни и тухлени пояси. Каменните блокове са с грубо обработени лица, наредени без стремеж да се получат правилни редове. Тухлените пояси са изпълнени само в лицевата зидария. Те също не са направени старателно. Отвътре лицата на стените, прикрити от допълнително изградените зидове са само от камък. На северната фасада добре се виждат леглата на греди от хоризонталните скари, вградени в зидовете. Надлъжните сантрачи са поставени наравно с лицата на стените. Легло на открита надлъжна греда е очевидно отвътре единствено на западната стена в основата на стенописния фриз от геометрични елементи, където е разрушен укрепителният зид. Приложен е същия строителен метод, както при градежа на църквата „Св. Димитър“ и № 8 в Търново. Фасадите на екзонартекса са живописно третираны. Северната и южната са разчленени с аркирани ниши. При засводяването им е използван смесен градеж от бигорови клинове и тухли. Западната фасада е обработена още по-пластично. Ъглите са изградени като масивни пилони. Украсният асиметричен мотив от арковидни ниши е степенуван в две нива. В долната зона, подобно на

надлъжните стени и в унисон с аркатурата на църквата, е от слепи ниши, засводени само с тухли. Над тях с лек отстъп е оформена широка остро- върха арковидна ниша, достигаща до подпокрива и ясно се откроява на гладката плоскост, обхващаща средните две ниши с по един прозорец. Архиволтът ѝ е в смесена зидария. Извивките на нишите са подсилени с един ред зелени панички, ограничен с тухли.

Екзонартексът, който се приема и за мавзолей, е прибавен към притвора, според характера на градежа, през втората половина на XIV в. Стените отвътре на трите части на църквата са били покрити с живопис. Запазените стенописи в притвора датират не по-ранно от втората половина на XIII в. Стенописните сцени отвън на западната му фасада са част от общата украса на екзонартекса, констатирано при разкриването на останалите части от тях⁴³. От това следва, а и по стилови белези и техника, да ги отнесем към втората половина на XIV в., което изисква и коригиране на досегашната датировка XIII в. като неубедителна.

След изграждането на екзонартекса са направени галерии от север и юг.

В църквата и около нея продължава да се разкриват гробове, в които се намират златни пръстени и други накити. Открит е златен пръстен с име Калоян, който някои проучватели, макар и с известни резерви, приемат, че е принадлежал на цар Калоян. С основание В. Вълв го свързва с друго лице със същото име. Анализирайки палеографската характеристика на надписа, в която намира езикови белези, типични за произведенията на Търновската книжовна школа от XIV в. и средата, в която е открит гробът, той смята, че притежателят на пръстена вероятно е неизвестен в българската история търновски болярин⁴⁴. Намерените накити в некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ по стил, изработка и украсни елементи могат да се отнесат към периода от втората половина на XIV и XV в.

Предложеният от нас архитектурно-исторически обзор за църквата „Св. 40 мъченици“ и направените изводи са въз основа на лични наблюдения и на научно обосновавания разбор на археологическите резултати, изложени в предварителната публикация на Вълв Вълв.

Правилното датироване на тези два известни паметника, както и на всички църкви в страната, ще реши сложни проблеми от развитието на българското средновековно църковно строителство, важно явление в историята на византийската архитектура, наред с другите балкански архитектурни школи.

БЕЛЕЖКИ

¹ Хониат, П. История. — В: ГИБИ, XI, 1983, с. 27; Теодор Скутариот. Обзор на хроника. — В: ГИБИ, VIII, 1971, с. 243.

² Kanitz, F. Tirnovos Altbulgarische Baudenkmale. Leipzig, 1875, 16—17.

³ Торънов, А. Архитектурни мотиви из България. С., 1925, с. 17.

- ⁴ История на Велико Търново. Т.1, С., 1986, с. 138.
- ⁵ Веленис, Г. Скитът „Глигора“. — МПК, кн. 3, 1976, заб. 38.
- ⁶ Ieni, G. La scuola architettonica Bulgare durante il Secundo Regno. — Първи международен конгрес по българистика. Доклади. С., 1983, с. 149.
- ⁷ Николова, Я. Църквата „Св. Димитър“ и въстанието от 1185 г. — Сб. „Културата на средновековния Търнов“. С., 1985; Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. — Археология, кн. 1, 1985, 24—30; М. Робов. Църквата „Св. Димитър“ в своята 800-годишнина. — Сб. „Величието на Търновград“. С., 1985, с. 339 сл.
- ⁸ Теофилов, Т. Архитектурни проучвания на църквата „Св. Димитър Солунски“ в град Велико Търново. Сб. „Величието на Търновград“, цит. съч., с. 378 и сл.; Архитектурни проучвания на черквата „Св. Димитър Солунски“. — „Архитектура“, кн. 7—8, 1985, с. 34—35; Изследвания върху проблеми за стилова реконструкция на църквата „Св. Димитър Солунски“ във Велико Търново. — ГМСБ, XVII, 1991, с. 67,86.
- ⁹ Миятев, Кр. Архитектурата в средновековна България, С., 1965, 198—199, обр. 230; Н. Мавродиев. Еднокорабната и кръстовидна църква по българските земи. С., 1931, с. 37—39; Старобългарското изкуство от XI—XIII в. С., 1966, с. 86.
- ¹⁰ Теофилов, Т. Изследвания върху проблема... Цит. съч., с. 688.
- ¹¹ Пак там, с. 75.
- ¹² Николова, Я. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново... Цит. съч., с. 28.
- ¹³ Теофилов, Т. Изследвания върху проблема... Цит. съч., с. 81—83.
- ¹⁴ Николова, Я. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново... Цит. съч., с. 28.
- ¹⁵ Присъствието на кула Т. Теофилов обяснява с откритите плитки основи на два контрафорса, долепени към западната стена на притвора. — Вж. Теофилов, Т. Изследвания върху проблема... Цит. съч., с. 73.
- ¹⁶ Николова, Я. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново... Цит. съч., с. 28.
- ¹⁷ Николова, Я. Църквата „Св. Димитър“ и въстанието... Цит. съч., с. 14.
- ¹⁸ Украсата на църквата „Св. Димитър“ е разгледана от Т. Теофилов — Вж. Теофилов, Т. Изследвания върху проблема... Цит. съч., с. 79 сл.
- ¹⁹ Гянчов, Д. Уста. Типове от орнаменти по някои средновековни църкви в Търново. — Сб. НУК, XXII—XXIII, 1906—1908, 1—4; Т. Теофилов. Изследвания върху проблема... Цит. съч., с. 79—80.
- ²⁰ Стойков, Г. Архитектурни проблеми на Боянската църква. С., 1965, с.42.
- ²¹ Дуйчев, И. Въстанието на Асеновци и култът на Св. Димитър Солунски. — Сб. Проучвания върху българското средновековие. С., 1945, 44—51.
- ²² Теофилов, Т. Изследвания върху проблема... Цит. съч., с. 80,81.
- ²³ Николова, Я. Църквата „Св. Димитър“ във... Цит. съч., с. 30; Църквата „Св. Димитър“ и въстанието... Цит. съч., с. 14—15; Т. Теофилов посочва убедителни доводи за едновременното изграждане на църквата и изпълнението на рисуваната украса. — Вж. Изследвания върху проблема... Цит. съч., с. 80.
- ²⁴ Теофилов, Т. Изследвания върху проблема... Цит. съч., с. 81 (лит.)
- ²⁵ Миятев, Кр. Палеографични бележки на няколко търновски надписи. — Годишник за 1920, 89—90; Л. Прашков. За търновската живописна школа и хронологията на нейните паметници от края на XII до края на XVI в. — „1300 години българско изобразително изкуство“. С., 1984, с. 45.
- ²⁶ Димова, В. Проучване на църква № 10 в Червен (не е публикуван).

²⁷ Чапева-Дечевска, Н. Архитектурни особености и проблеми на църквите със стегнат кръст от периода на развития феодализъм в България. — В: Изследвания върху архитектурата на българското средновековие. С., 1982, с. 161.

²⁸ Предложеният исторически преглед от Т. Теофилов съдържа важни факти за състоянието на „Св. Димитър“ до нейното възстановяване през годините 1976—1985. — Вж: Изследвания върху проблема... Цит. съч., 84—86.

²⁹ Успенский, Ф. И. От дреностях города Търново. — ИРАИК, VII, 1901, 5—7.

³⁰ М. Москов. Разкопките на черквите „Св. Димитър“ и „Св. 40 мъченици“ в Търново. Търново, 1912, 14—29; Б. Филов. Разкопките при църквата „Св. Четиридесет мъченици“. — ИАД, V, 1915, 210—212.

³¹ Вълв Вълв. Новите разкопки на църквата „Св. четиридесет мъченици“ във Велико Търново (предварително съобщение). — Археология, кн. 2, 1974, 37—54.

³² Торньов, А. Архитектурни мотиви... Цит. съч., с. 3; Н. Мавродинов. Едно-корабната... Цит. съч., 96.

³³ Успенский, Ф. И. О древностях города... Цит. съч., с. 3.

³⁴ Димова, В. и др. — В: Средновековният Червен, I, С., 1985, 104—105.

³⁵ При сондажно проучване на южната фасада на църквата „Св. 40 мъченици“ Т. Теофилов установява два различни по състав хоросанов разтвор. Това му дава повод да разграничи два строителни периода. Вж.: Архитектурни проблеми... Цит. съч., с. 127.

³⁶ Вълв, В. Новите разкопки на... Цит. съч., с. 42.

³⁷ Пак там, с. 51.

³⁸ Козупов, Б. Западната пристройка към черквата „Св. четиридесет мъченици“ във Велико Търново. — МПК, кн. 4, 1966, 1—9.

³⁹ Стоянович-Берон, Д-р В. х. Археологически и исторически изследвания. Търново, 1886, с. 51.

⁴⁰ Мавродинов, Н. Старобългарско изкуство... Цит. съч., с. 93.

⁴¹ Игнатов, Б. Към въпроса за българската архитектурна школа във византийски стил. — Археология, кн. 3, 1963, с. 56—62.

⁴² Bojadžiev, S. L'église des Quarante martyrs à Tırnovo. Etudes balkaniques. 1971, 3, 143—158.

⁴³ Баров, З. Разкриване на стенописни фрагменти в църквата „Св. четиридесет мъченици“ във Велико Търново. — МПК, кн. 2—3, 1974, с. 101.

⁴⁴ Вълв, В. Новите разкопки на... Цит. съч., с. 49—50.